

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 316.023.4

БАРШАЦЬКА Г.Ю.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА МІСТА

Із часів Р. Парка, засновника соціології маргінальності й соціології міста, ці два напрями дослідження майже ніколи не поєднувалися. Маргіналістика вивчає культурні, структурні та психологічні аспекти становища маргінала. Соціальна урбаністика розглядає місто в соціопросторовій перспективі, приділяє увагу соціокультурним аспектам життєдіяльності міста, інформатизації міста, соціальній географії, соціальній структурі міста, національним та етнічним відносинам у місті, соціальним організаціям, питанням міського способу життя та адаптації до нього. Важливим завданням соціології міста є дослідження соціальних аспектів управління містом.

Наша стаття поєднує проблематику міста й маргінальності в рамках соціокультурного підходу та соціопросторовій перспективі.

Мета статті – огляд концептуальних підходів до вивчення соціального становища маргіналів у місті.

Існує чимало праць із соціології міста та соціальної маргіналістики. Численні зарубіжні та російські дослідження з маргінальності ретельно вивчають її типи, якості, процеси. Різні аспекти проблеми маргінальності висвітлені в працях класиків соціологічної думки: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля [1], Р. Мертона та ін. Приділяють увагу маргіналістиці й українські вчені. У Луганську вийшла ґрунтовна колективна монографія з проблем маргіналістики [2], захищено ряд дисертацій.

В Україні склалось декілька творчих колективів з дослідження міста: у Дніпропетровську [3], Донецьку [4], Львові, Харкові, Запоріжжі. Український соціолог О. Семашко вивчав місто з погляду соціології культури [5]. Місто розглядається як соціокультурний феномен, аналізується значущість його соціально-культурного середовища міста.

Поняття маргінальності багатозначне. Його значення не поле охоплює моральні, юридичні, соціальні, міжособистісні й філософські контексти. У цій статті типологія маргінальності спирається на розмежування двох її типів.

1. Комбіновані пограничні стани або статуси (соціальні, політичні, економічні або культурні) – граничні маргінали.

2. Депресивність статусу (соціального, політичного, економічного чи культурного) – периферійні маргінали.

Треба відрізнити соціальну маргінальність від маргінальності соціуму. Перше – це маргінальність, що зумовлена соціумом, певними його рисами. Друге – це маргінальність соціуму. У цьому випадку маргінальність соціуму порівнюється з маргінальністю індивіда, тобто

розглядається периферійна або гранична маргінальність різних спільнот. Оцінка явища як маргінального залежить від системи соціальнопросторових координат, від критеріїв оцінювання, від прийнятих у групі норм. Тому слід задавати критерії оцінювання маргінального прийнятого в тому чи іншому випадку.

Із часом здійснюються модифікації маргінальності. Можна визначити такі аспекти модифікації маргінальності: інтернаціоналізація, маргіналізація оточення, інформатизаційна маргінальність, маргіналізація політичної сфери.

Є всі підстави характеризувати Україну як маргінальний соціум, якщо за взірць брати країни Західної Європи. Але, якщо врахувати, що Україна неоднорідна за рівнем свого розвитку, що є досить численні групи, які відповідають багатьом критеріям європейського розвитку, то не можна абсолютизувати соціетальну маргінальність нашої країни. За деякими показниками політичної культури та освіти Україна посідає середні позиції в Європі, що теж є аргументом проти твердження щодо суцільної маргіналізації нашої країни. Деякі риси соціетальної маргінальності притаманні і європейським країнам, тож за цими позиціями соціетальна маргінальність свідчить не про відсталість, а, навпаки, про сучасність, адже Україна має спільну долю з Європою.

Люди з маргінального соціального середовища починають мімікрувати під персонажів соціуму, що домінує. Мімікрія дає змогу приховати, камуфлювати свою маргінальність.

Завдяки феномену статусної неконсистентності соціальне становище деяких типів маргіналів набуває парадоксального вигляду: маргінальними постають такі статуси, які не можуть бути маргінальними за загальнолюдськими уявленнями. Це породжує невизначеність соціальної ідентифікації, внутрішнє моральне напруження та зниження мотивації для отримання корисних для суспільства професійних ролей.

З одного боку, маргінальність ізолює особистість від соціуму, знижує її соціальну потенцію, з іншого – є своєрідним ядром особистісної ідентичності, підкреслює своєрідність суб'єкта. Може виникнути непорозуміння, коли люди неправильно сприймають дії, вчинки, або вигляд людини. Але ставлення до особи як до маргінала маргіналізує її. Тобто джерелом маргінальності може бути саме ставлення до людини як до маргінала, а не маргінальність особи.

Для одного типу маргінальності характерним є комплекс меншовартості, і він формує кризу ідентичності. Для іншого типу маргінальності, навпаки, особливість індивіда в соціумі формує в ньому месіанську свідомість, мобілізує особистість, створює для неї додаткову мотивацію для активної дії. Маргінал-бунтар не сприймає суспільно значущі норми-цілі та норми-засоби. Таке становище героїзує його та створює умови для формування контркультурних стандартів оцінювання норм. Якщо маргінали об'єднуються в спільноту, що мають спільні погляди на ситуацію, то створюється альтернативна система норм, за якою

маргінал перетворюється на немаргінала й нейтралізує свій маргінальний статус.

Маргінальність розташовується на межі індивідуального й соціального, тому вона має подвійний характер: і соціальний, і індивідуальний. Від соціального маргінальність узяла надособистісний характер оцінки, а від індивідуального – особистісну мотивацію.

Вектор маргіналізації може бути націлений із соціуму на людину або з людини на соціум. Не лише соціум може маргіналізувати людину, а й навпаки, людина може маргіналізувати соціум.

Маргіналізація різко послаблює соціальні позиції людини, позбавляє її включеності в соціум, робить чужою, а отже, вразливою до ненормативної поведінки.

Статус маргінала в постмодерному суспільстві змінюється. Маргінал стає головною дійовою особою як людина, що змогла виділитися, стати несхожою, подолати свою “одномірність”, самореалізуватися.

У постмодерні маргінал посів гідне місце в ієрархії героїв і гідних особистостей, яких потрібно наслідувати.

Одним з різновидів маргінальності є сакральна маргінальність. Наприклад, божевільний геній, юродивий. Така самомаргіналізація має на меті підкреслено дистанціюватися від суспільства, різко порушуючи звичні норми поведінки та способу життя. Люди з повагою ставилися до такого соціального самокатування, що розглядалося як самовіддане служіння суспільству.

Недевіантна маргінальність збагачує творчий потенціал людини та групи, сприяє розвитку суспільства. Недевіантну маргінальність слід компенсувати та допомагати маргінальній особистості долати свій неповносправний соціальний статус шляхом соціальної легітимізації її творчих здобутків.

Отже, існує зв'язок маргінальності з рядом якостей людини та суспільства: маргінальність породжує самотність, несправедливість, соціальну нерівність, соціальний страх. Збільшується соціальний аутизм, під яким розуміються позиції особистості, що характеризуються самоізоляцією від соціуму, байдужістю до соціального оточення, небажанням зав'язувати соціальні контакти.

Маргінальність обмежує волю людини, але в постмодерному суспільстві, навпаки, маргінальність породжує волю для самовираження.

Маргінальність може бути пояснена в термінах соціальної феноменології та комунікативної філософії з її аналізом відносин між “Ми” та “Інші”, що становить теоретичну основу толерантності щодо маргіналів.

Маргінальні відносини несиметричні та нееквівалентні. Маргінальна особа не може ставитись до більшості соціального середовища як до маргіналів, не може номінувати її маргіналами. Але в сучасному постмодерному суспільстві можливі ситуації симетричної маргіналізації. В індивідуалізованому суспільстві, якщо всі люди чужі одне одному,

колективістські почуття відсутні, люди можуть один одного взаємно маргіналізувати. Створюється суспільство маргіналів.

Для характеристики маргіналів у соціальному просторі краще використовувати поняття включеності й виключеності, ексклюзії та інклюзії. Особливо великий ризик стати жертвою ксенофобії в емігрантів, вихідців з інших регіонів, які шукають кращого життя у великих містах і столиці. Існує суперечність між потреби економіки в емігрантах і працівниках з провінційних регіонів та неприязні до цієї категорії громадян з боку корінного населення. Хоча, як правило, приїжджі займають неprestижні робочі місця, на які немає попиту в столичних жителів і жителів великих міст, є уявлення, що приїжджі відбирають робочі місця та живуть за рахунок столиці або великого міста. Зазначена суперечність між потребою в мігрантах і неприязні до них сприяє такому явищу, як сегрегація. Цьому явищу притаманні елементи відчуження, соціальної ексклюзії.

Новоприбулі до великого міста мігранти зазнають маргіналізації також і за критерієм резидентності. В основі резидентальної маргінальності лежить дискримінація приїжджих через короткий термін проживання в місті й певної місцевості. Поки діє резидентальний фактор, новачки зазнають маргіналізації.

Моральний аспект маргіналізації є одним з наслідків соціальної ексклюзії маргіналів. “Виключення” з товариства певних осіб призводить до зневажливого ставлення до них. Вони ніби втрачають право на рівноправні відносини з іншими людьми, а значить, і право на дотримання моральних зобов’язань щодо них.

Випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, а тому й відторгається соціумом. Реакція страху може супроводжуватися іншими негативними емоціями, гідливістю, презирливістю, недовірливістю. Стан маргінальності породжує зниження соціального статусу.

Способом захисту маргінального соціуму може бути створення контр-системи. Із системою може боротися контрсистема. Маргінальний соціум як контрсистема виступає з пасивною або активною формою протидії системі.

Контрсистема породжує свій інформаційний месидж, своє послання, яке може бути вплетене в основну систему у вигляді новації. За допомогою мистецтва та літератури маргінали знаходять спосіб самовираження й висловлення своєї позиції крізь призму своїх інтересів. У рамках контрсистеми продукуються альтернативні моделі способу життя та концепції самопрезентації. Самореалізація особистості в контексті контрсистем здійснюється альтернативними шляхами й відповідно до альтернативних критеріїв конституювання ідеальних образів. Саме шляхом створення контрсистем діє мусульманська діаспора в Західній Європі, змушуючи її до політики мультикультуралізму.

Спираючись на методологічні передумови розуміючої соціології, соціальні практики маргінала слід трактувати, враховуючи визначення

ситуації маргіналами, розглядаючи ситуацію очима маргіналів, з урахуванням їх уявлень про норми, цінності та вподобання. У такому підході реалізується гуманістична перспектива щодо маргіналів.

Таким чином, соціальна ексклюзія й маргінальність тісно взаємопов'язані. Вони зумовлюють один одного та виявляються в різних формах і ситуаціях суспільного життя, у різних аспектах соціального структурування. Маргінальність може бути наслідком і причиною соціальної ексклюзії. І навпаки, соціальна ексклюзія може викликати маргінальність. Вивчення маргінальності в категоріях соціальної ексклюзії дає змогу глибше розкрити соціальну зумовленість цього виду соціальної нерівності.

Можна виділити, крім класичних типів маргіналів, а саме девіантних (бомжі, злодії тощо), соціальних і культурних маргіналів, які перебувають на межі культур або соціальних прошарків, а також метафізичних відчужених маргіналів, що ззовні не мають рис класичних маргіналів, але завдяки відчуженню фактично перебувають у стані маргінальності. Існує специфічний для провінції маргінальний стан, який полягає в прагненні провінціала подолати свою провінціальність і на ментальному рівні ідентифікувати себе як соціума вищого рівня. Така самовідчуженість ментально розміщує людину між місцем, де вона живе, і місцем, де вона прагне жити.

Маргінальність знижує соціальний капітал соціуму. Міське відчуження спричиняє негативну установку стосовно всього кола міських проблем. Люди, що заражені міським відчуженням, схильні інтерпретувати все в негативному світлі й упереджено. Діючи в логіці егоїстичного індивідуалізму, носії міського відчуження послаблюють базу для інституціоналізації громади як колективістського співтовариства жителів міста.

Сукупність соціальних зв'язків на певній території утворює соціальний простір. Маргінали породжують свій особливий соціальний простір маргінальності, який у певному розумінні самодостатній. Маргінальність розуміється як перехідна або погранична зона соціального простору. Маргінал мешкає в цій зоні. Якості соціального простору маргінальності являють собою поєднання якостей простору, з якими маргінали межують, а також нові утворення, що є результатом змішування якостей різних соціокультурних просторів.

Мережевий та інституціональний виміри маргінальності дають змогу глибше розуміти її сутність і форми існування в соціальному просторі.

Процес інституціоналізації соціального простору маргінальності здійснюється за трьома напрямками:

- 1) формування маргінальної свідомості, цінностей, ідентифікаційних практик, що на суб'єктивному рівні забезпечують інституалізацію соціального простору маргінальності;

- 2) створення та зміцнення соціальних інститутів маргінальності, організацій, що представляють і захищають інтереси маргіналів;

3) кодифікація й упорядкування соціальних відносин між домінуючим і маргінальним соціумом та відносин усередині маргінальних спільнот, що саме й формують соціальний простір маргінальності на основі солідарності членів маргінальної спільноти. Інституціоналізація соціального простору маргінальності має потребу в застосуванні соціальних технологій, усвідомленої програми, на основі соціального проектування й моделювання.

Соціальний простір маргінальності – це своєрідна сукупність соціальних статусів, відносин, взаємозв'язків, що конституюють маргінальний стан.

Маргінальність може існувати не тільки стосовно окремої групи чи спільноти. Маргінальність може бути однією з характеристик соціально-територіальної спільноти. У соціальному просторі цієї спільноти можуть існувати спотворені зони маргінальності, що характеризують бідність, злочинність, соціальний ризик. Через кризу та нерозвинутість соціального організму можна говорити про повсякденну маргінальність чи маргінальність повсякденності. У цьому разі мається на увазі характеристика деяких рис повсякденності, які не відповідають вимогам нормального, здорового суспільства. Зазвичай у точках соціального простору, що заражені маргінальністю, підвищені соціальні ризики: безвідповідальність, бездіяльність, схильність до девіацій, порушені інформаційні зв'язки, наявні інформаційні бар'єри тощо. Людина може уявляти себе в різних статусах і виконувати різні ролі, яких реально не виконує. У цьому плані можна говорити про уявну маргінальність, тобто таку маргінальність, яка швидше відчувається, ніж реально здійснюється.

Просторова парадигма також пояснює відносини домінуючого й маргінального соціуму в категоріях соціальної дистанції. Слід враховувати міру маргінальності, тобто наскільки маргінал відходить від звичних стандартних уявлень і очікувань. Соціальні позиції маргінала в соціальному просторі знаходяться в зоні, яка є неприйнятною для соціуму, що домінує. Як далеко маргінал знаходиться в цій зоні або від цієї зони, визначає міра його “знедоленості” або прийнятності.

Висновки. Поєднання соціальних і географічних просторових визначень маргінальності дає змогу закріпити соціопросторовий підхід як важливий дослідний інструмент.

Наше дослідження на емпіричному рівні показало, що поселенські маргінали (колишні селяни, переселенці, жителі слободи) відрізняються за своєю ментальністю від корінних жителів.

Соціокультурними аспектами маргінальності в місті виступає відчуження, ексклюзія, недевіантна маргінальність геніїв, юродивих, творчих людей, створення соціокультурних контрсистем маргіналів для культурного самозахисту.

Література

1. Зиммель Г. Екскурс о чужаке / Г. Зиммель // Социологическая теория: История, современность, перспективы: альманах журнала “Социологическое обозрение”. – СПб., 2008. – С. 7–13.

2. Феномен маргинальности в современном украинском обществе / [В.А. Коробчанский, А.П. Лантух, С.В. Витрищак и др.]. – Луганск : Изд-во Луганского гос. мед ун-та, 2008.

3. Городяненко В.Г. Соціологія міста: історіографічний аналіз знання / В.Г. Городяненко // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – С. 6–12.

4. Соціологія міста : навч. посіб. / [Л.В. Малес, В.В. Серета, М.О. Соболевська та ін. ; за заг. ред. О.К. Міхєєвої]. – Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2010. – 463 с.

5. Семашко О.М. Соціологія міста. Місто як соціокультурний феномен / О.М. Семашко // Соціологія культури : навч. посіб. / [О.М.Семашко та ін. ; за ред. О.М. Семашко, В.М. Пічі]. – К. : Каравела ; Л. : Новий світ – 2000, 2002. – 334 с.

Баршацька Г.Ю. Маргінальність як соціальна проблема міста

У статті подано аналіз та узагальнення наявних теоретичних підходів до проблем міської маргінальності. Проаналізовано проблемне поле дослідження маргінальності сучасного соціуму, соціетальну та часткову маргінальність, проблеми соціокультурної маргінальності кризового суспільства, недевіантну маргінальність, маргінальність у термінах соціальної ексклюзії, проблеми взаємовпливу маргінальності й відчуження. Здійснено огляд маргінальності в контексті соціологічної концепції “соціального простору”, на основі емпіричного матеріалу охарактеризовано етнічних та поселенських маргіналів, проаналізовано ментальні особливості безробітних як маргіналів.

Ключові слова: маргінальність, соціокультурний підхід, ментальність, місто, ексклюзія, відчуження, поселенські маргінали, безробітні, етнічні маргінали, недевіантні маргінали, українське суспільство, соціологічні дослідження.

Баршацкая Г.Ю. Маргинальность как социальная проблема города

В статье осуществлен анализ и обобщение имеющихся теоретических подходов к проблемам городских маргиналов. Проанализировано проблемное поле исследования маргинальности современного социума, социетальная и частичная маргинальность, проблемы социокультурной маргинальности кризисного общества, недевиантная маргинальность, маргинальность в терминах социальной эксклюзии, проблемы взаимовлияния маргинальности и отчуждения. Осуществлен обзор маргинальности в контексте социологической концепции “социального пространства”, на основе эмпирического материала представлена характеристика этнических и поселенческих маргиналов, проанализированы ментальные особенности безработных как маргиналов.

Ключевые слова: маргинальность, соціокультурний підхід, ментальність, город, ексклюзія, отчуждение, поселенческие маргиналы, безработные, этнические маргиналы, недевиантные маргиналы, украинское общество, социологические исследования.

Barshatskaya G. Marginality as a social problem of a city

In the article an analysis and generalization of the present theoretical going are carried out near the problems of municipal marginality. Analysed problem field of research of marginality of modern society given description of social and partial marginality, discussed problems of sociocultural marginality of crisis society, the analysis of non deviation marginality is carried out, given description of marginality in terms of social exclusion discussed problems of cross-coupling of marginality and alienation. The review of marginality is carried out in the context of sociological conception of “social space”, there is the given description of ethnic and settler marginals on empiric material, the mental features of unemployed persons are analysed as marginals.

Key words: *marginality, sociocultural approach, mentality, city, exclusion, alienation, settler marginals, unemployed, ethnic marginals, non deviation marginals, Ukrainian society, sociological researches.*